

Mövcud olan bütün Qərbi Avropa cərəyanları - fəlsəfi bünövrəsinə Dekartin araşdırıcılarında təsdiqini tapmış və dünyaya Kornel, Rasin, Molyeri bəxş edən klassisizmən tutmuş, bəşəriyyətə Russo, Didro, Volteri bəxş etmiş məarifçi realizm, dünyaya de Vinyi, A.Müsse, J.Sand, A.Düma, V.Hüqonu vermiş və sanki 1793-cü il fransa inqilabı olmasaydı heç zaman ədəbi cərəyan kimi yaranmayacaq romantizm, bir metod kimi Balzakin 87 əsərdən ibarət "Bəşəri komediya"nın müqəddiməsində əsasını qoymuş tənqidçi realizm, O.Kontun fəlsəfi nəzəriyyəsinin zəmin yaratdığı, E.Zolyanın "Ekspərimental roman"ında əsasını qoymuş naturalizm demək olar ki, yalnız Fransa ilə bağlıdır.

XX əsrde Fransa dünyaya surrealizm, impressionizm, avangardizm incəsənət və ədəbiyyatda yeni cərəyanlar və ən nəhayət, Fransanın görkəmləri yazıçıları Sartr və Kamünün simasında öz yüksək zirvəsinə çatmış ədəbi-fəlsəfi cərəyanlardan ekzistensializmi bəxş etmişdir.

Bakı Slavyan Universitetinin Ədəbiyyat nəzəriyyəsi və dünyaya ədəbiyyatı

mövcudluqdur. Bütün insanı duyğular - qorxu, qüssə, ümidi - hamisi ekzistensialistlər görə, ölümə münasibətlə müeyyənləşdirilir. Qərbi Avropa ədəbiyyatı və mədəniyyətinəndəki insan, sanki, öz ekzistensiyasını, öz mövcudluğunun mahiyyətini və s. məhdud situasiyada, yəni ölümə münasibətə dərk edir. Ekzistensialistlərin özünü ölümə və tənhalığa münasibətə dərk etməsi, demək olar ki, ekzistensialist dünya görüşünün əsas aspektlərindən biridir. Sonradan isə hər birimizin intellektual baza və dünyagörüşüne yaxın olan azadlıq anlayışı və onun konstantaları gəlir. Sartr və Kamüye görə, insan özü özünü yaradır və bütün ömrü boyunca öz mahiyyətini əldə etməyə çalışır. Yəni insanın mövcudluğu seçim azadlığıdır. Bu azadlığı onun əlindən heç kim ala bilməz.

Nəticə etibarı ilə insan özünü və dünyaya görə məsuliyyət daşıyır, daha doğrusu, insan etdiyi hər bir eməli üçün, xeyir və ya şər, mənfi və ya müsbət olmasından asılı olmayaq dünənyaya özünü bəxş edir. Və buna görə də, dünya üçün cavabdehlik daşıyır. Bu, ekzistensializmde vacib və maraqlı bir məqamdır. Ekzis-

- Həqiqətən də, "Allah-təala hər bimizi toplayacaq və qayıdış ancaq onadır!"

- Quranın 42-ci surəsinin 30-cu ayəsində yazılıb: "Size üz verən hər bir müsibət öz əllərinizlə qazandığınız günahların - etdiyiniz əməllerin ucbatindandır!" Yəni ki, Sartr və Kamünün danışdıqları ədəb, əxlaqla ruh bir sıradə dayanıb.

Amma əxlaq maddi məvhumdur, ruh isə qeyri-maddidir. Hətta onlar yanaşı darduqları zaman əxlaq məhdud, ruh isə sərhədsizdir. Məhz buna görə, ekzistensialistlər Allahi qəbul etməsələr belə, insan dərkinin bu radiusunda yer alırlar. Lakin, daha məhdud bir formada. Ölməmən dərk edilməsində isə maddi və mənəvi dəyərlər ayrı-ayrı qütbələr yerləşir. Bu baxımdan, Sartr və Kamünün maddi düşüncələri rassionaldır və buna görə də, onların fəlsəfəsində heyəcan, narahatlıq və absurdluq çoxdur. Ruh olmayan yerdə hər zaman həyatın qısalması, hər kesin ölüm növbəsində dayanması, ömrün günü-gündən qısalması və burada hər şeyin mənasının itməsinə doğru aparan gərginlik hökm sürür.

Ruh ələmində isə ölüm başqa cür qəbul olunur. Dərin ruha malik insan başa düşür ki, dəyişən yalnız həyatın formasıdır, o, anlayır ki, daxili dəyərlər həmisi onunla qalacaq və ölüm bu dəyərləri onun əlindən ala bilməyəcək. Ölüm insanın zahirini məhv edəcək, və o, yüksək mənəviyyatlı ruha sahib deyilsə, ölüm hər şeyi onun əlindən alacaq və bu qorxu hissi daima onu təqib edəcək. Fərqli yalnız bundadır. Buna görə də, ekzistensialistlərin düşüncələri nə qədər dərin və cəlbəcidi olsa belə, öz maddiliyi ilə məhduddur və eyni zamanda onların maddi zəkası da məhduddur. Ekzistensialistlər, xüsusilə də, ədəbiyyatda yer almış ateist ekzistensialistlər materiyadan kənara çıxmırlar.

- Bu cərəyanı başqa fransız yazıçılarının prizmasından necə görürsüz?

- Sartr və Kamü vasitəsilə biz daha sonrakı ekzistensializmə - Nobel mükafatı laureati J.Leklezio və hamımızın sevimli F.Saqana gəlib çatırıq. Onların sonrakı nesillərə göstərdiyi təsir, ekzistensializmin əsas postulatlarını necə qarvanlaşması, varlığın sonu və s. haqqında söhbət açmaq maraqlı olardı. Dünyanın ekzistensialist konsepsiyasının dərk edilməsində yeni addımı Leklezio atıb. O, insanın yaranışı, insanla təbətin əlaqəsi barədə çox maraqlı mühakimələr yürüdüb. Və bu zəncirdə istənilən bəndin qırılması nəticəsində bütün orqanizmə xələl yetirmək olar. Bu isə gələcək nesillərə məhdidiyi təsir göstərə bilər. O, bu barədə Nobel mükafatı aldığı "Şəhra" romanında düşüncələrə dalır.

Amma bu barədə biz gələn dəfə daşıraq.

- Naidə xanım, sizə dərin təşəkkürə bildirirəm!

Söhbətəşdi:

Afət İsləm

Rus dilindən tərcümə edən:

Xanım Aydin

İnsan özüne və dünyaya görə məsuliyyət daşıyır

Naidə Məmmədxanova: "Ekzistensializm fəlsəfəsi, hər şeydən əvvəl, rasionalizmə qarşı irrasional reaksiyadır"

kafedrasının müdürü, "Elm çırığı" ictimai birliyyinin sədri, professor Naidə Məmmədxanovayla görüşdük. Bizim söhbətimiz ötən əsrin birinci yarısında yaranmış ve indiye kimi də filoloq-alimləri, ədəbiyyatşunasları, psixoloq və teoloqları narahat edən cərəyan haqqındadır.

- Naidə xanım, insanların təbiətini müəyyənləşdirən azad qərar və seçimlərinin olduğu bir zamanda ekzistensializm nə qədər universalıdır?

- Ekzistensializm özü-özlüyündə çox mürəkkəb fəlsəfi anlayışdır. Və əgər dəri-nə getsək, praktiki olaraq ordan çıxmış məməkün deyil. Ona görə də bu ədəbi hadisə haqqında qısaca olaraq danışmaq istərdim.

Ekzistensializm fəlsəfəsi, hər şeydən əvvəl, rasionalizmə qarşı irrasional reaksiyadır. Əgər cavabları nüfuzdan salan, lakin sualları aktual olaraq qalan XX əsr haqqında danışırıqsa, görərik ki, bu sualların rasional cavabları sadəcə yoxdur. Ekzistensializm bu suallara cavab axtarmağa çalışır. Haqlı olsa da, olmasa da, hər insana, hətta çox mütləci və erudiyyəli şəxslər də ekzistensializmi başa salmaq çətindir. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, ekzistensializm müxtəlif şaxslərə ayrılır. Bunlar aşağıdadılardır: ikinci Dünya müharibəsinə qəderki və ondan sonrakı ateistik, dini ekzistensializm. Bu iki şaxə bir-birindən çox fərqlənir. Əvvəlki dövrde sözü gedən ümidsiz tənhalar artıq müharibə zamanı xalqların və nəsilərin keçidləri qlobal masştablı sarsıntılarla rəğmən maraqla doğurmurdur.

Biz, menə yaxın olan ədəbi ekzistensializm haqqında söhbət açarkən A.Kamü, J.P.Satr və başqalarının təməlini qoymuşları ateistik ekzistensializmə diqqət ayıracıq. Kamü və Sartrın adını çəkdi. Eyni dövrde yaşadığımız üçün onlara birlikdə nəzər yetirilməli, birlikdə müzakirəyə cəlb edilməlidirlər. Lakin onların dünyagörüşü, fəlsəfələri açıq-aydın bir-birinə qarşı idi. Yəni, hər biri ekzistensializmi özünməxsus qəbul edirdi.

- Sizcə, onları nə birləşdirir? Ekzistensializm dünyagörüşündə hansı aspekt daha vacibdir?

- Ölüm qorxusu, həyatın sona çatacağı hiss olmadan ekzistensializm haqqında danışmaq məməkün deyil. Çünkü bəşəri mövcudluq ölümə qarşı çıxan mövcudluqdur. Bu müvəqqəti və son

tensionalist romanlardan bəhs edəndə biz həmisi seçim azadlığından danışırıq. Sartrın da dediyi kimi, "biz hamımız azadlıq məhkəmə və hətta heç bir şey seçmədiyimiz hallarda belə ne isə seçirik".

Bu konsepsiya düşünən insanların ürəklərində özünə yer tapıb. Əgər XX əsr ri gotürsək, təkçə XX əsrin ədəbi cərəyanları yox, həm də tənqidçi realizm, socialist realizm və digərləri öz qarşılara bəşəriyyəti dəyişmək məqsədini qoymuşdular, lakin onlardan heç biri özünü dəyişmək bərəsində düşünmürdü. Ekzistensializmde isə ele məhz bizim məhrəm azadlığındır hər şeydən önce özümüz dən, dünya üçün etdiyimiz əməlləzim dən - xeyir və ya şər getirməyiməz görə daşıduğumuz cavabdehlikdən başlayır.

- Belə çıxır ki, azadlıq insan həyatında xüsusi yer tutur və ekzistensialistlər tərəfindən insan öz mahiyyətinə varanda saysız imkanların içinde şəxsi seçimini də müəyyənləşdirə bilir, elə deyilim?

- Düzəndir, çünkü insan bütün ömrü boyu atlığındır hər bir addıma, dediyi hər bir səzə görə məsuliyyət daşıyır. Amma buna baxmayaraq, öz səhvlerini şərait və vəziyyətə əsaslandırma, izah edə bilmir. Balzakin etdiyi kimi, Balzak qəhrəmanlarına bərət qazandırmaq üçün deyirdi: "Mükəmməl olmayan insan yox, dünəndir". Belə şey ola bilməz. Və özünü ekzistensialist hesab edən hər bir insan özü özünü yaradır, o özünü yaradan layihədir, o özünü daima yaratmaqla möşğuldur. Bu ekzistensializmin əsas ideyalılarından biridir və çox gözəldir. Başqa şəxslər görə mübahisə etmək olar, amma ekzistensializmde dərk etmək istədiyimiz azadlıq anlayışı çox dəqiq ifadə edilib.

Ekzistensialistlər insanların əməllərini zahiri səbəblərle əsaslandırır. Bu çox vacib bir məsələdir. Onların yaradılığına burdan nəzər yetirmək lazımdır, daha doğrusu, insanın dünya üçün daşıdığı cavabdehliyindən. O, azadlıq, hər şeydən əvvəl seçim azadlığına məhkəmədir. Bu sahədə ekzistensializmin ən parlaq nümayəndləri Sartr və Kamü yaradıcı konsepsiyalarını və fəlsəfi dünyagörüşlərini sərgileyib. Kamünün absurd, intihar düşüncələri, Sartrın isə "Ekzistensializm humanizmdir" esesi özü özü

yündə çox maraqlıdır. Onlar bərəsində diskussiyalar aparmaq, fikir söylemək və bunlardan estetik zövq almaq olar.

- Naidə xanım, ekzistensialistlər Tanrıya inanırdılar?

- Əgər biz ekzistensialist ədəbiyyatına nəzər yetirirsək, əlbəttə ki, ateistik ekzistensializm də gözden keçiririk. Çünkü Sartr və Kamü Tanrıya inanmırılar. Sartr açıq-aydın ekzistensializmin ateizm olduğunu deyirdi. Amma biz Tanrıının yoxluğunu sübuta yetirməkən bağlı fikirlərə özümüzü yormuruz. Biz ancaq bunu deyirik ki, əgər Tanrı olsayıd yənə də heç ne dəyişməyəcəkdi. Yəni, insan özünü tapmalı və onu özündən heç nəyin, hətta Tanrıının mövcudluğunun sübutu belə xilas edə bilməyəcəyinə əmin olmalıdır. Çünkü ekzistensialist roman qəhrəmanları günah işləsələr də, onu Tanrı qarşısında deyil, öz varlıqlarının qarşısında edirlər. Kamü yazırı ki, kilsələr bize qarşılardılar, biz bunu anlaysıq, amma bizim qəlbimiz üçün əbədiyyət elçatmadır. Yəni bütün bunlara kənardan - dini postulat və doqmalarla yox, daxildən çatmaq lazımdır. Bu məsəlenin bir tərefidir.

Başqa bir təref ondan ibarətdir ki, Kamü və Sartr absurdu qəbul edir və bu bərədə çoxlu mühakimələr aparırlar. Məsələn, Kamü üçün absurd iki principin birləşməsidir. Birinci insanın daxili qarşılardır, ikinci insanın zahiri dünya ilə qarşılardır. Sartr üçün məsələ insanın dünyaya gelişində və ölümündəndir. Yəni ki, bütün bunların daxiliyindədir. Ona görə də, absurdun qəbul edilməsi bəşəriyyətin ilahi qanunları ilə bir araya gələ bilməz.

- Absurd şürlü insanın metafizik hali olunda, əlbəttə ki, Tanrıya doğru aparmır, absurd həqq-təalaya doğru apara bilməz!

- Kamü yazırı ki, Tanrı ədalətsiz, məntiqsiz, ağlaşılmazdır, lakin intellekt ürəyin odlu tələblərini söndürə bilməz. Bir halda ki, heç ne sübuta yetirilməyib, deməli, hər ne geldi sübuta yetirmək olar. Onlar qəti ateist idilər və özlerini belə biliirlər. Kamü deyirdi ki, insan ağlığının nə-həngliyi və üstünlüyü ona Tanrıyla bərabər olduğunu hiss etdirir. Əlbəttə, onların dünya görüşüyle razılaşa da bilərik, razılaşmaya da bilərik. Lakin çox maraqlıdır ki, onların bütün dünyaya görə daşıdıqları cavabdehliklə bağlı ideyaları bizim Qurandakı metnərlər, ruhanılıklə üst-üstə düşür.